

Plan van Aanpak

Living Lab RA 'Een tandje erbij'

Datum 27 februari 2019

Status Eerste opzet ter bespreking
Voor DO/BO overleg eind september 2018

Colofon

Dit is een uitgave van Waterschap Hollandse Delta
Gemeente Dordrecht

Contact ETG.Kelder@dordrecht.nl
J.Callenfels@wshd.nl

September 2018

Colofon i

1 Inleiding 3

- 1.1 Achtergrond 3
- 1.2 De opgave 3
- 1.3 De aanpak 4
- 1.4 De gevolgde aanpak (in opstartjaar) om tot pilots te komen en verder te brengen 5

2 Living Lab RA Klimaatadaptatie Dordrecht 7

- 2.1 Overkoepelend doel 7
- 2.2 Opzet Living Lab RA 7
- 2.3 Proces van leren evalueren 7

3 Projecten 9

- 3.1 Inleiding 9
- 3.2 Omgevingsvisie 9
- 3.3 Vogelbuurt 11
- 3.4 Waterkraan 12
- 3.5 Gebiedsvisie Wantij-XL zone 13

4 Organisatiestructuur 15

- 4.1 Projectorganisatie 15

Bijlage A: Pilot Paradox 16

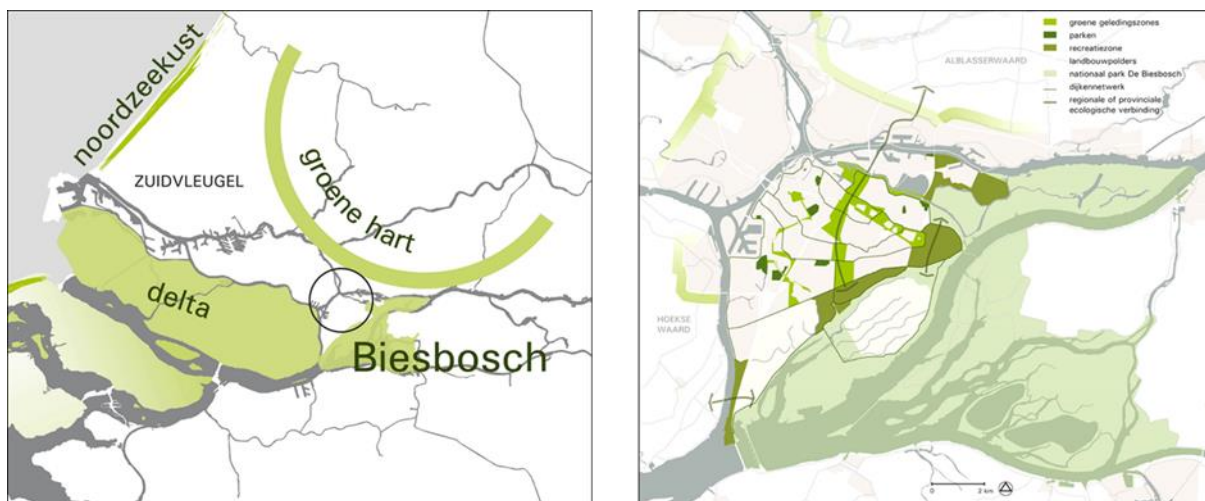
Bijlage B: Literatuurlijst 20

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Het Eiland van Dordrecht is een gebied van uitersten. Het gebied bestaat voor een groot deel uit rivierklei die weinig water doorlaat en ook boven het grondwaterpeil water vasthoudt. Deze bodemgesteldheid maakt de opgave om klimaatbestendig te zijn extra uitdagend, omdat veelgebruikte maatregelen, zoals infiltratie, in dit gebied niet effectief zijn. Tevens kenmerkt het gebied zich als zeer gevaarlijke locatie voor overstromingen. Dit komt door haar ligging in het overgangsgedebied waar zowel de zee- als rivierwaterstanden invloed hebben op het overstromingsgevaar. In deze getijdendynamiek ligt tegelijkertijd de kracht van het gebied. Alles draait om leven met het water. Bovendien vormt het gebied de verbinding tussen stad en natuur, waar de Zuidelijke Randstad overgaat in het Nationaal Park de NLDelta Biesbosch Haringvliet (figuur 1a). Aan al deze spannende overgangen en verbindingen ontleent het Eiland van Dordrecht haar unieke kwaliteiten en ontwikkelkansen.

De drie regionale overheden (gemeente Dordrecht, Waterschap Hollandse Delta en Provincie Zuid-Holland) hebben als gedeelde ambitie om de bestaande gebiedskwaliteiten verder te versterken en Dordrecht te profileren als groenblauwe stad in de NLDelta. Er is sprake van een grote woningbouwopgave in Zuid-Holland, ook voor dit gebied. Daarbij wordt ingezet op binnenstedelijke verdichting en het toevoegen van stedelijke milieus, bijvoorbeeld in het spoorgebied. Dat moeten dan wel klimaatbestendige woongebieden zijn waar mensen ook daadwerkelijk willen wonen. Een overkoepelende visie op het groen/blauw met (onder meer) groenblauwe linten door de stad is daarvoor een vereiste. De basis hiervoor ligt er al, namelijk de Stedelijk Ecologische Structuur (SES) (figuur 1b). In die groenblauwe linten krijgen verschillende stedelijke opgaven een plek: biodiversiteit, klimaatadaptatie, stadslandbouw, (buiten)sport, recreatie, ruimtelijke kwaliteit, mobiliteit enzovoorts. Als gevolg vormt het groen/blauw een wezenlijke factor in het stedelijke vestigingsklimaat.

Figuur 1a+b: Dordrecht als groenblauwe stad in de NLDelta (links), met de SES (rechts)

1.2 De opgave

Eén van de stedelijke opgaven waarvoor groenblauwe oplossingen van waarde zijn is de klimaatopgave (wateroverlast, droogte en hitte). Het realiseren van deze opgave, in het bijzonder de wateroverlast, is in Dordrecht urgent geworden sinds de extreme bui die hier op 30/31 augustus 2015 is gevallen. Deze bui (97 mm neerslag in een bestek van 5 uur) was bijna vijf keer zo zwaar als die waarop het rioolstelsel is ontworpen. Dit leidde op meerdere locaties tot water op straat en in tuinen, en tot circa 100 ondergelopen woningen. Onder invloed hiervan heeft de gemeenteraad een Plan van Aanpak vastgesteld om de wateroverlast in de stad (21 locaties) en de parken (6 parken) te beperken.

Groenblauwe oplossingen leveren door hun buffer- en zuiveringsvermogen een belangrijke bijdrage aan het realiseren van de wateropgave in de stad, zowel wat betreft kwantiteit als kwaliteit. Dit betreft groene of blauwe daken, verlaagde parken en oppervlaktewater met groene oevers. Tevens kunnen groenblauwe oplossingen voordelen opleveren voor andere klimaatopgaven, zoals het tegengaan van hitte en een hogere waterbeschikbaarheid tijdens periodes van droogte.

En er zijn volop mogelijkheden om tegelijkertijd de leefbaarheid en gezondheid te verbeteren, zodat sprake is van win-win-oplossingen. De maatschappelijke en economische waarden van groenblauwe oplossingen zijn te kwantificeren met de TEEB-stad tool, zoals gedaan—in samenwerking met stichting EcoShape—voor Wielwijkpark en Weizigtpark. De toepassing van deze tool in onze pilotprojecten levert bovendien relevante praktijkervaring op voor de City Deal 'Waarden van groen en blauw in de stad', waarin de gemeente Dordrecht partner is.

1.3 De aanpak

De algemene aanpak van het Living Lab

Het Living Lab RA biedt de kans om de visie van Dordrecht als groenblauwe stad in de NLDelta uit te werken. Het vertrekpunt daarbij is het idee van groenblauwe linten door de stad. Dit idee wordt op allerlei tafels (o.a. Verkenning PZH, Landschapstafel AVH) goed ontvangen en geeft aanleiding om aan te haken bij projecten in de omliggende regio's (IJsselmonde en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden).

Vanuit de overkoepelende visie willen we, al werkende weg, de verbinding zoeken naar de (pilot)projecten voor klimaatadaptatie en relevante stakeholders. Dit doen we met (onder meer) ontwerpend onderzoek om zo de projectvragen in een integraal en samenhangend perspectief te plaatsen. Door middel van ontwerpend onderzoek en participatief ontwerpen willen we nagaan welke positieve effecten groenblauwe linten kunnen opleveren voor de verschillende stedelijke opgaven, inclusief de klimaatopgaven. Daarbij zetten we ons netwerk in om baathouders en potentiële investeerders die profiteren van deze effecten met elkaar te verbinden. Stakeholders die al betrokken zijn bij onze programma's zijn: Staatsbosbeheer, Parkschap Nationaal Park De Biesbosch, Zuid-Hollands Landschap, Natuur en Milieufederatie ZH, Natuur- en Vogelwacht Dordrecht, kanovereniging Dajaks, Platform Duurzaam Dordrecht en Stichting de Stad.

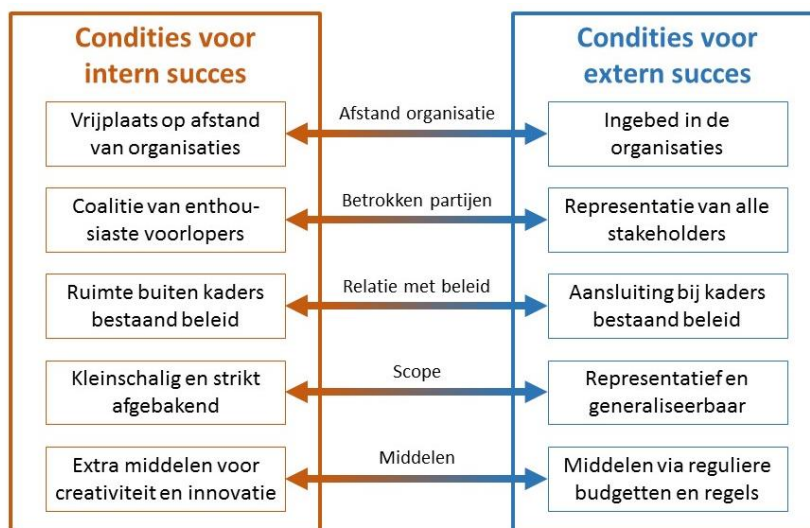
De aanpak van de pilot paradox

Bovendien biedt het Living Lab RA de kans om doorwerking en opschaling van de (pilot)projecten te bewerkstelligen. Als overheden hebben wij veel belang bij een goede doorwerking naar ons eigen beleid en handelen om dit uiterlijk 2020 'op orde' te krijgen. Om 2020 te halen betekent dat wij in de (pilot)projecten aan de slag moeten om onze ambitie om klimaatbestendig te handelen en te zijn uit te werken in lokaal passende doelstellingen en instrumenten. Doorwerking is ook van belang voor de overkoepelende visie. Deze visie willen we zodanig vormgeven dat deze makkelijk kan worden opgenomen in de omgevingsvisie(s). Dit betekent (onder meer) een duidelijk onderscheid in een visie op het groen/blauw in de stad en een sectoraal programma.

In het Living Lab RA wordt daarom via een viertal pilots gewerkt aan een aantal beloftevolle manieren om de klimaatbestendigheid van het eiland te vergroten. Het doel van deze pilots is echter niet alleen om met creatieve ideeën te komen of om te laten zien dat een bepaald idee daadwerkelijk ook haalbaar is. Het doel is om bij te dragen aan duurzame verandering gericht op het structureel klimaatbestendig handelen van de betrokken organisaties (en eventueel ook andere partijen), waarbij de resultaten van de pilots opgeschaald en breder toegepast worden. Om dat te realiseren is het nodig om van meet af aan na te denken over hoe de pilots zodanig kunnen worden gepositioneerd en kunnen functioneren dat deze doorwerking geborgd wordt.

De spanning tussen het succesvol realiseren van pilots en het breder opschalen en toepassen van pilots noemen wij ook wel de pilot paradox. Pilots worden succesvol wanneer zowel de condities voor intern als voor extern succes worden gecreëerd (zie figuur 2). Vanuit die redenering is de volgende (onderzoeks)hypothesen voor het Living Lab RA opgesteld:

Door in het ontwerp en de werkwijze van het Living Lab RA in te spelen op de mechanismen achter de pilotparadox, kan deze paradox worden voorkomen, zodat de kans op zowel intern als extern succes wordt vergroot.

Figuur 2: Conditie voor intern en extern succes van pilots (Van Buuren et al. 2017)

1.4 De gevolgde aanpak (in opstartjaar) om tot pilots te komen en verder te brengen

In het opstartjaar 2017/2018 is de (concept) visie op Dordrecht als groenblauwe stad in de NLDelta uitgewerkt in een drietal ontwerpateliers, met ondersteuning van AtelierX. Het vertrekpunt daarbij is het idee van groenblauwe linten. Die linten spelen niet alleen een belangrijke rol in het klimaatbestendig maken van de stad, maar kunnen veel belangrijke functies vervullen en vertegenwoordigen veel waarden, waar vaak lastig financiering voor gevonden kan worden. Toch is het belangrijk dat we de groenblauwe linten behouden, liefst versterken. Hiervoor zijn we in de ateliers met de baathouders / stakeholders een proces in gegaan om deze functies/waarden te inventariseren en daar een (concept) visie op te formuleren. Vervolgens zijn we op zoek gegaan naar concrete pilotprojecten waarin we de klimaatopgave willen realiseren met groen en blauwe oplossingen die ook aansluiten bij andere waarden en functies. De gevolgde aanpak bestond uit een viertal processtappen.

Processtappen

In het eerste AtelierX, (28 september 2017), zijn de op regionale schaal bestaande groenblauwe linten bekeken. Welke fysieke blauwgroene linten zijn er, hoe kunnen deze worden versterkt, en welke programma's, beleidstrajecten zijn er die dit ondersteunen en er ook financiering voor hebben.

In het tweede AtelierX, (21 november 2017), is op het schaalniveau van de stad naar de groenblauwe linten gekeken en zijn de stakeholders van verschillende waarden en functies van groen en blauw aanwezig om aan te geven waar zij kansen en knelpunten zien in deze linten. Aan het eind van de sessie hebben de stakeholders aangegeven bij welk knelpunt of kans ze graag worden betrokken in de volgende sessie als het over de concrete projecten gaat. Hierbij hebben we een tiental projecten geïdentificeerd.

In het derde AtelierX, (15 januari 2018), hebben we op het niveau van projecten de kansen onderzocht om klimaatadaptatie, samen met de andere functies of waarden van het groen en blauw, in concrete projecten mee te nemen. De oogst daarvan was een vijftal projecten (later terug gebracht tot drie) die zo kansrijk zijn dat er voldoende stakeholders per project zijn om ook de laatste stap te maken naar de Pilotschool Klimaatadaptatie.

In de Pilotschool Klimaatadaptatie (28 mei tot 1 juni 2018) vond de afsluiting plaats van het traject om de (pilot)projecten een vliegende start te bezorgen. Tijdens de pilotschool gingen studenten, experts, beleidsmakers en belanghebbenden van publieke en private partijen een week lang aan de slag met de drie pilotprojecten. Zij bogen zich in zogenaamde 'piloteams' over de projecten 'Waterkraan', 'Wantij XL' en 'Vogelbuurt'. Het pilootteam Waterkraan onderzocht hoe schoon water uit de Nieuwe Dordtse Biesbosch gebruikt kan worden in de stad. Bij Wantij XL ging het ontwerp onderzoek erover hoe we meer kunnen halen uit de waarden van natuur in combinatie met wonen, werken en industrie. En in de pilot Vogelbuurt onderzochten we hoe adaptatiemaatregelen tegelijk kunnen bijdragen aan meer kwaliteit in de wijk. De piloteams hebben hun resultaten op de afsluitende dag gepresenteerd aan

betrokken bestuurders/directeuren. Deze uitkomsten varieerden van uitgewerkte strategieën en ontwerpen, plannen van aanpak, onderzoek van financiële en wettelijke kaders tot concrete adaptatiemaatregelen en communicatieboodschappen.

2 Living Lab RA Klimaatadaptatie Dordrecht

2.1 Overkoepelend doel

Het overkoepelende doel van het Living Lab Ruimtelijke Adaptatie is het leren om klimaatbestendig te kunnen handelen. Centraal staat het leren uitvoeren en opschalen van klimaat adaptieve projecten en werkwijzen. Hierbinnen zullen gemeente en waterschap met andere stakeholders, waaronder de provincie de leerervaringen van het Living Lab RA benutten voor andere regionale adaptatiestrategieën. De gemeente wil naast zelf leren hoe het beste klimaatbestendig te handelen, ook de andere Drechtsteden betrekken bij het Living Lab, in het bijzonder bij de overkoepelende visie. Door de groenblauwe linten van Dordrecht te verbinden met die van de regio, en die vervolgens met de linten in de rest van de provincie ontstaat een interessant ecologisch/recreatief netwerk. Dit geeft bovendien de mogelijkheid om meerdere budgetten daaraan te koppelen. Door te werken met kansrijke pilots kunnen deze lessen geleerd worden, om vervolgens binnen de organisaties benut te kunnen worden voor verdere toepassing van klimaat adaptieve ontwikkelingen.

2.2 Opzet Living Lab RA

Living Lab RA is een overkoepelend programma met een doelstelling, en een ambtelijke en bestuurlijke organisatiestructuur. (Ter kennisgeving: De doelstelling van het Living Lab zal nadrukkelijk bijdragen aan het realiseren van het doel uit het Deltaplan RA om in 2020 klimaatbestendig en waterrobuust handelen te hebben vastgelegd in beleid. Zodat Dordrecht een klimaatbestendige en waterrobuuste ruimtelijke inrichting heeft in 2035). Zo staat het leren van de geselecteerde pilots centraal, naast de concrete klimaat adaptieve pilot projecten die worden ontwikkeld binnen het Living Lab RA. Hiervoor zal ook bestuurlijke goedkeuring en verantwoording voor gevraagd worden. Het gezamenlijke leerproces is het belangrijkste, maar er kunnen verschillen zitten hoe de drie partners willen leren van de pilots. Niet in het gezamenlijke deel, maar per pilot kunnen partners extra accenten voor zichzelf hebben waar ze iets van willen leren.

De huidige financiering loopt voor drie jaar, maar de uiteindelijke doorlooptijd kan langer zijn dan deze drie jaar, en verschillen voor de drie deelnemende partners. Gemeente Dordrecht werkt nadrukkelijk de hele collegeperiode (maart 2018 – maart 2022) met de aanpak van een living lab. Hierin zitten in de aankomende drie jaar vier pilots waar de nadruk ligt op het evaluerend leren met het pilot paradox concept. De aanpak van een living lab betekent dat er wordt gewerkt met pilots en daarbinnen duidelijk doelstellingen opgesteld ten aanzien van de leerpunten die langer lopen dan drie jaar. Daarnaast zullen er andere kansrijke pilots zijn waar aan wordt gewerkt naast de vier uit het LL RA die in dit plan van aanpak worden beschreven.

Het gezamenlijk leerproces is het belangrijkste doel van het Living Lab RA. Door middel van de lerende evaluatie die uitgevoerd wordt door de Erasmus Universiteit, krijgen we advies op de vraag hoe de lessen uit het Living Lab doorwerking kunnen krijgen binnen de deelnemende organisaties. Het is dan aan deze organisaties om de adviezen te benutten en te gebruiken om de interne processen zo te veranderen dat klimaatadaptatie de standaard wordt bij het uitvoeren van de reguliere taken. Daarnaast worden de leerervaringen opgeschaald naar (inter)nationale schaal. Hiervoor worden relevante koepels gebruikt (VNG, UvW en IPO), brancheorganisatie Rioned-STOWA, een tweetal City Deals (Klimaatadaptatie en Waarden van groen en blauw in de stad), en het Europese Interreg-project BEGIN. In dit project werken 16 partners (Dordrecht is Lead Partner) uit 7 landen samen om barrières te doorbreken op het gebied van co-creatie en ondersteuning van maatschappelijke initiatieven.

2.3 Proces van leren evalueren

Na vaststelling van het plan van aanpak en de start van de pilots, ontstaat een proces van lerend evalueren. Bij lerend evalueren worden de pilots niet achteraf beoordeeld, maar worden deze gedurende het proces gemonitord, geëvalueerd en bijgesteld. Onderzoekers van de Erasmus Universiteit en Deltares maken deel uit van het living lab en volgen de pilots. Voor de pilots zijn verschillende leerdoelen opgesteld (zie H3). Lessen uit de pilots worden halfjaarlijks gedeeld in een workshop. Daarbij worden niet alleen de pilots betrokken, maar worden ook medewerkers van gemeente Dordrecht, waterschap Hollandse Delta en provincie Zuid-Holland betrokken. Zo wordt geleerd binnen het living lab

én krijgen deze lessen doorwerking binnen de organisaties. De continue monitoring en halfjaarlijkse workshops leveren de basis om het living lab en de pilots bij te stellen.

3 Projecten

3.1 Inleiding

Rijk, provincie, waterschap en gemeente streven naar een verbinding van de klimaatopgave met andere ruimtelijke opgaven op het Eiland van Dordrecht. Dit zal door middel van pilotprojecten en het mee koppelen op huidige processen en projecten gaan. De AtelierX sessies hebben de kansen op het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht, voor de partijen direct betrokken bij het Living Lab RA, en andere partijen die belang hebben bij deze ontwikkelingen.

Uiteindelijk zijn uit de AtelierX sessies vier pilotprojecten als meest kansrijk gekomen. Relevante kaders die gebruikt zijn tijdens deze sessie voor de beoordeling van de kans rijkheid van de pilotprojecten voor het combineren met de klimaatopgave zijn: investeringskosten, klimaatadaptatie, meekoppelkansen, ontwikkelmogelijkheden en kansen voor het regionale en lokale bedrijfsleven, en de uitvoerbaarheid. De pilotprojecten dienen als katalysatoren en prototypes voor een grootschalige aanpak in de toekomst. Ervaringen, "lessons-learned" en het ontwikkelen van een groenblauwe aanpak zijn essentiële onderdelen voor de coalitie van organisaties geformeerd rond de individuele pilotprojecten. Daarnaast worden de lessen gebruikt voor het "fijn slijpen" van de gebiedsvisie. Uiteindelijk zijn de vier pilotprojecten die het meest kansrijk waren gekozen om verder te ontwikkelen binnen het LLRA, hoewel nog meerdere projecten uit de AtelierX sessies als kansrijk kwamen. De criteria voor de uiteindelijk gekozen pilotprojecten zijn als volgt:

- een zo breed mogelijk scala beslaan van groen-blauw gerelateerde toekomstige projecten;
- Variëren in schaal, fase, thema, partijen/betrokkenen, etc.
- Een kansrijk vervolgtraject hebben;
- Helpen bij het vormen/versterken van coalities trekkers/betrokkenen;
- Kennis genereren in zowel aanpak/realisatie/interactie gebiedsvisie.

In de volgende subkopjes worden de vier gekozen pilotprojecten beschreven, a.d.h.v; het doel, de scope, de betrokkenen en de relatie met huidig en toekomstbeleid

3.2 Omgevingsvisie

De omgevingsvisie is een integraal beleidsstuk waar de verschillende onderwerpen samen een visie voor de omgeving vormen, afgestemd met inwoners en organisaties. Samen met interne en externe partners komen we tot een groenblauwe visie te komen die gebruikt kan worden als grondlegger voor de toekomstige ontwikkelingen in Dordrecht en die is afgestemd op zowel regionaal, stedelijk en lokaal niveau.

Doel: Wat wil je van deze pilot leren en welke doorwerking/vernieuwing wil je realiseren?

- Een doorlopend leerdoel van de verschillende pilots is het leren hoe klimaatadaptatie straks het beste ingepast kan worden binnen de gehele omgevingswet; de omgevingsvisie, omgevingsprogramma en omgevingsplannen. Per pilot kunnen verschillende lessen gehaald worden voor de onderdelen van de omgevingswet. De nadruk in de eerste periode ligt bij de omgevingsvisie, en de hiervoor te ontwikkelen groenblauwe visie. Waarin integraal de visie moet komen voor de toekomstige ontwikkeling in Dordrecht, voor zowel groen als blauw, die naast de groeivisie van de stad kan waarborgen dat de stad niet alleen groeit, maar ook aantrekkelijk en leefbaar blijft en dit verder verbeterd wordt.

Scope: Afbakening van de pilot zowel fysiek als thematiek als in de tijd (wanneer worden resultaten verwacht)

- De eerste prioriteit is het formuleren van de Groenblauwe visie voor het gehele Eiland, gebruikt makend van de resultaten van de AtelierX sessies.
- De Groenblauwe visie wordt nu ontwikkeld, en moet in 2018 worden afgerond, om vervolgens voor bestuurlijke goedkeuring te worden voorgelegd.

Betrokkenen: Welke partijen zijn betrokken? Wie vormen de enthousiaste coalitie van voortrekkers, wie vormen de stakeholders in de gehele keten, en hoe organiseren we kritiek?

- Voortrekkers: Gemeente Dordrecht (Opgave Groenblauwe stad, Stedenbouw, Landschap, Groenbeheer, Waterbeheer)
- Betrokkenen: Bewoners Dordrecht, Bedrijven, Groenverenigingen, Sportraad, Cultuurhistorie, WSHD
- De eerste aanzet is ontwikkeld tijdens de AtelierX sessies, dus met opmerkingen en kennis van zeer veel interne en externe experts. Door het voorlopige resultaat terug te leggen binnen de organisatie en met belangrijke externe partijen, wordt er overeenstemming gehaald.

Relatie met beleid: Met welk beleid hangt de pilot samen? En welke beleidsspanningen kunnen met deze innovatieve pilot verwacht worden?

- Omgevingsvisie, Stedelijke Ecologische Structuur.
- Er zijn spanningen met de groeivisie, maar deze kunnen elkaar juist versterken, door een hoger kwalitatief leefomgeving te realiseren.
- Water Agenda (WSHD)

Aanzet Groenblauwe visie Dordrecht

3.3 Vogelbuurt

De Vogelbuurt in Dordrecht vinden de komende jaren verschillende fysieke ingrepen plaats, zoals vervanging van de riolering en herinrichten van de buitenruimte. In dit pilotproject willen we komen tot een programmatische aanpak van deze ingrepen, en de ingrepen dusdanig uitvoeren dat ze zowel bijdragen aan de leefbaarheid in de buurt én aan klimaatadaptatie.

Doel: Wat wil je van deze pilot leren en welke doorwerking/vernieuwing wil je realiseren?

- Voor de gemeente is het leerdoel hoe verschillende transitie en projecten in een gebied, beter te benutten en door het aan elkaar te koppelen meerwaarde te creëren. Klimaatadaptatie op zichzelf is niet genoeg om de spreekwoordelijke schop in de grond te zetten, maar als er fysieke ingrepen plaatsvinden (zoals hier de riool en wegvervanging) is dit een kans om deze werkzaamheden klimaatadaptief te laten plaatsvinden. Daarnaast is de Vogelbuurt een sociaal kwetsbare buurt, en is er de wens vanuit de omliggende sportverenigingen om de sportvelden open te stellen voor medegebruik. Door te werken aan een gebiedsvisie voor de buurt kan er worden gewerkt aan het creëren van meerwaarde in de verschillende deelprojecten. Tijdens dit proces kan worden geleerd van zowel de klimaatadaptie werkzaamheden, als het creëren van een gebiedsvisie.
- Het WSHD wil vaker kijken naar kansen om eigen opgaves te realiseren binnen projecten van andere organisaties. De Vogelbuurt kan hier mogelijk een voorbeeld in zijn, daarom is het zeer waardevol om mee te lopen en mogelijke kansen te benutten.

Scope: Afbakening van de pilot zowel fysiek als thematiek als in de tijd (wanneer worden resultaten verwacht)

- De fysieke afbakening is de Vogelbuurt plus velden van de 'Reeweg', de straten van de Indische buurt horen officieel niet bij dit project, maar maatregelen die genomen worden in de Vogelbuurt kunnen we een positief effect hebben op de waterproblematiek in deze wijk.
- De thematiek van het Vogelbuurt project is klimaatadaptatie (op gebied van wateroverlast, hitte en droogte en bodemdaling) en sociale revitalisering (sociale cohesie versterken). Project is reeds gestart en moet in 2021 worden afgerond.
- Eind 2018 moet het plan klaar liggen, in de zomer worden hier de benodigde achterliggende informatie verzameld en uitgewerkt, in september en oktober zal er een proces lopen om tot oplossingsrichtingen te komen met kennisexperts vanuit de gemeente en externe partijen, en deze vervolgens voor te leggen aan de inwoners van de Vogelbuurt.

Betrokkenen: Welke partijen zijn betrokken? Wie vormen de enthousiaste coalitie van voortrekkers, wie vormen de stakeholders in de gehele keten, en hoe organiseren we kritiek?

- Voortrekkers: Gemeente Dordrecht (Opgaveteam Groenblauwe stad, projectmanagement, team water en riolen, wegbeheer, groenbeheer en gebiedsmanagers)
- Betrokken partijen: WSHD, Woonbron, Vogelnest, Bewoners, Sportvereniging en Sportraad
- We organiseren kritiek door vroegtijdig de verschillende groepen binnen de gemeente en de externe experts samen aan de oplossingsrichtingen te laten werken. Dit om er zeker van te zijn dat de oplossingsrichtingen passen binnen de lokale situatie en realiteit. Daarna worden verschillende oplossingsrichtingen voorgelegd aan de inwoners, zodat zij mee kunnen denken en ontwerpen. Door de beslissing samen met de inwoners te maken kan er een gezamenlijk eigenaarschap worden gecreëerd.

Relatie met beleid: Met welk beleid hangt de pilot samen? En welke beleidsspanningen kunnen met deze innovatieve pilot verwacht worden?

- Omgevingsvisie
- Sportvisie: veel sportverenigingen in Dordrecht ervaren teruglopende leden en minder gebruikt van de velden, terwijl er wel meer in niet vereniging verband wordt gesport in de buitenruimte. Vanuit de sportraad is nu de wens uitgesproken om meer multifunctioneel gebruik van velden te realiseren.
- Water Agenda (WSHD)

- Er is een tijdsspanning bij dit project. De riool en wegwerkzaamheden hebben een strakke planning, en deze kan niet gewijzigd worden. Om ook klimaatadaptatie te realiseren moeten deze plannen klaar zijn zodat het uiteindelijke complete plan nog in 2018 kan worden geschreven.

Vogelbuurt: Sociaal geïnitieerde groenblauwe gebieds-ontwikkeling

3.4 Waterkraan

Door water in te laten bij de Nieuwe Dordtse Biesbosch en door de stad te laten stromen, kan de waterkwaliteit op het eiland van Dordrecht te verbeteren. Om dit te realiseren is een serie van maatregelen in het watersysteem nodig. In deze pilot willen we allereerst komen tot een programmering van deze maatregelen, waarin duidelijk wordt wat de maatschappelijke kosten en baten zijn, met welke andere plannen meegekoppeld kan worden, en wat mogelijke partners en kostendragers zijn. Op basis van dit programma wordt een eerste pilotproject geselecteerd, waar daadwerkelijk gekeken wordt of en hoe de maatregelen gerealiseerd kunnen worden.

Doel: Wat wil je van deze pilot leren en welke doorwerking/vernieuwing wil je realiseren?

- Voor het waterschap zit het belangrijkste leerelement erin dat zij onderdeel zijn van een omgeving met uiteenlopende agenda's, en meer naar buiten willen treden. WSHD wil leren hoe zij hun rol als samenwerkende overheid kunnen vormgeven. Dit vraagt om een cultuuromslag van 'iets doen wanneer het moet' naar 'wanneer het gewenst is'. Het waterschap kan de waterkraan niet als op zichzelf staande maatregelen uitvoeren, omdat er geen prioritaire knelpunten zijn. Door de pilot waterkraan om te buigen naar de kansen die het meebrengt, kan het waterschap (mogelijk) wel investeren. Bijvoorbeeld als er een kans is om meer belevingswaarde, natuurwaarde en/of ruimtelijke kwaliteit te creëren. De leervraag is waar zit die meerwaarde dan in, en welke partijen willen meefinancieren? De gemeente is al bedreven in het vinden van mede financiers. Dat gebeurt binnen het waterschap nog niet. Dit vraagt om een andere manier van opereren, waarbij je soms de regie (deels) uit handen moet durven geven. Dat is een van de leerdoelen voor WSHD.
- De belangrijkste leervraag voor de gemeente Dordrecht is: Hoe ga je de realisatie van de waterkraan, samen met andere partijen, programmatisch organiseren? Bovendien wil de gemeente de verbinding leggen met de herstructurering van de sportparken, zoals sportpark Schenkeldijk. Het opgaveteam voor de groen/blauwe stad heeft aangeboden om de problematische herstructurering van de sportparken open te breken door dit te verbreden. Dit vraagt ten eerste om een gezamenlijke visie op de Dordtwijkzone als geheel en dan per sportpark in relatie tot de omliggende buurten.

Scope: Afbakening van de pilot zowel fysiek als thematiek als in de tijd (wanneer worden resultaten verwacht)

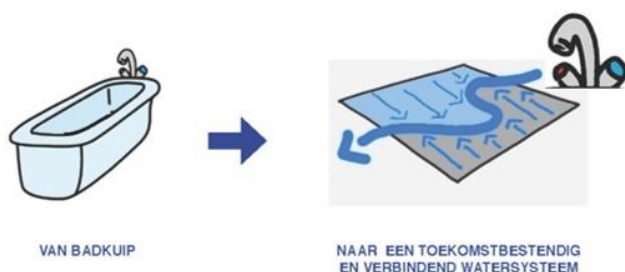
- De belangrijkste afbakening zit in de fasering, maar ook geografisch (start met Schenkeldijk). De realisatie van de waterkraan is geen alles of niets verhaal.
- Start met een verkenning van de (brede maatschappelijke) baten, kosten, kostendragers en fasering. Het betreft hier een grove kostenschatting per fysieke maatregel of uitzoekvraag.
- Als de verkenning een positief beeld geeft over de financiële haalbaarheid, dan vragen we aan het BO/DO (gepland voor eind september 2018) om de intentie uit te spreken om een programma Waterkraan te starten.
- Gelijktijdig wordt aan het BO/DO gevraagd om voor het (pilot)project Schenkeldijk een samenwerkingsovereenkomst aan te gaan, gericht op uitvoering tegen het einde van 2019.

Betrokkenen: Welke partijen zijn betrokken? Wie vormen de enthousiaste coalitie van voortrekkers, wie vormen de stakeholders in de gehele keten, en hoe organiseren we kritiek?

- Voortrekkers: WSHD en Gemeente Dordrecht
- Betrokken partijen: PZH, sportverenigingen, sportraad, omwonenden/grondeigenaren, SBB, ...
- We organiseren kritiek met een drietal workshops / ontwerpateliers rondom de herstructurering van de sportparken, waarin we nadrukkelijk de verbreding opzoeken. De onderwerpen zijn: Dordwijkzone als geheel, dan per sportpark, en ten derde de branding / niches per sportveld. Daarin betrekken we de bewoners en ondernemers uit de omliggende buurten.

Relatie met beleid: Met welk beleid hangt de pilot samen? En welke beleidsspanningen kunnen met deze innovatieve pilot verwacht worden?

- Omgevingsvisie.
- Water Agenda (WSHD)
- Wateropgave: zorgplichten voor kwantiteit en kwaliteit.
- Beleidsspanning kan worden verwacht in termen van de timing van projecten, vooral in het naar voren halen van projecten. Het is belangrijk om intern bij WSHD de nut en noodzaak uit te dragen waarom zij in Dordrecht een niet-prioritair knelpunt aanpakken.
- Er wordt geen spanning verwacht met het beleid van WSHD, dat is namelijk al gericht op het realiseren van een robuust watersysteem.
- Er is ook sprake van enige tijdsdruk. De gemeente wil in november 2018 een kredietaanvraag voor de herstructurering van sportpark Schenkeldijk doen. En vanuit de provincie is geld beschikbaar voor de biodiversiteit & sportparken, mits het uitvoeringsplan eind 2019 vastgesteld is.

Waterkraan: Waterkwaliteit als aanjager stedelijke kwaliteit

3.5 Gebiedsvisie Wantij-XL zone

Het Wantij is een essentiële groenblauwe verbinding in Dordrecht en op regionaal niveau als onderdeel van de Rivier als Getijdenpark. Tegelijkertijd zijn er tal van ontwikkelingen gepland in deze zone. In deze pilot verkennen we de ontwikkelingen in deze zone en kijken we hoe deze ontwikkelingen kansen bieden om de groenblauwe structuur van het Wantij XL te versterken.

Doel: Wat wil je van deze pilot leren en welke doorwerking/vernieuwing wil je realiseren?

- De Wantij-XL zone geldt als een van de gebieden waar een groot deel van de woningbouwopgave van Dordrecht gerealiseerd kan worden. Groot deel van woningbouwopgave zit in transformatie van bedrijventerreinen en corporaties. De aanpak van alles op kopen en slopen werkt niet meer. Hoe kun je geleidelijk/gefaseerd en gemengd met behoud werkgelegenheid gaan ontwikkelen binnen een bepaald gebied, om uiteindelijk wonen en werk op een locatie te mengen. In aansluiting op Rivier als Getijdenpark XL, waarin je ook industrie en maritiem als ruimtelijke kwaliteit wilt benutten. Hoe kun je succes van Plan Tijn herhalen: veel natuur toevoegen en hoog segment woningen. Misschien niet met getijdennatuur, maar landgoed karakter. Hoe krijg je natuur van buiten goed naar binnen? Hoe versterk je Wantij? Nu is er een beperkte recreatieve waarde, terwijl er veel potentieel is in de Wantij-XL zone. Veel meer menging met recreatie van de toekomstige ontwikkelingen is gewenst, zodat gebied aan kwaliteit kan winnen. Het leren hoe deze gewenste gebiedskwaliteiten van wonen, werk en het benutten van de unieke kwaliteiten is het centrale doel. Om een uniek gebied te benutten voor verdere groei van de stad, en vervolgens de lessen ook bij andere gebiedsontwikkelingen te gebruiken.

Scope: Afbakening van de pilot zowel fysiek als thematiek als in de tijd (wanneer worden resultaten verwacht)

- Gebiedsvisie Wantij-XL zone.
- Trajecten die snel opgestart moeten worden en die lopend zijn. Stadswerven en scholenlocatie Noordendijk is voorbeeld dat versneld moet worden uitgevoerd.
- Trajecten waarvoor visie gemaakt moet worden, om te kijken wat in Wantijzone op de iets langere termijn kunnen met woningbouwopgave. Dit is de rest van de Wantijzone (Staart).
- De woningbouwopgave moet je niet zelfstandig zien, maar als onderdeel van een totaal ontwikkeling van een gebied. De groenblauwe structuur wil je duurzaam behouden. Waar liggen dan de kansen voor woningbouw binnen de gewenste groenblauwe structuur.
- Visie moet binnen 2-3 jaar af zijn en na 5 jaar moeten eerste projecten opgestart zijn.

Betrokkenen: Welke partijen zijn betrokken? Wie vormen de enthousiaste coalitie van voortrekkers, wie vormen de stakeholders in de gehele keten, en hoe organiseren we kritiek?

- Voortrekker: gemeente
- Betrokken; corporaties, RWS, PZH, bedrijven (verenigd?), havens met verenigingen, SBB, recreatieschap Biesbosch, Evides, bewoners
- Kritiek komt vanzelf wel via inspraak etc. Iedere woning die je toevoegt betekent een beperking van de mogelijkheden van bedrijven.

Relatie met beleid: Met welk beleid hangt de pilot samen? En welke beleidsspanningen kunnen met deze innovatieve pilot verwacht worden?

- Omgevingsvisie; havenbeleid, groen/blauwe strategie; groeiambitie; KRW grote rivieren
- Beleidsspanning: er zit een spanning tussen belangen van wonen en werken. Daarnaast met havenbeleid en groen/blauwe strategie

WantijXL: Strategische ontwikkeling synergie wonen, werken, groenblauw

4 Organisatiestructuur

4.1 Projectorganisatie

Bij de start van het living lab Ruimtelijke Adaptatie Dordrecht, is een kernteam samengesteld. Elk van de betrokken overheden ziet voor zichzelf een belang van deelname in zowel het Kernteam LLRA als de Stuurgroep LLRA. Voor het kernteam is de volgende inzet reeds beschikbaar gesteld:

- Dordrecht: Ellen Kelder (0.6 fte voor 3 jr) (projectleider)
- Waterschap Hollandse Delta: Jochem Callenfels (0.1 fte voor 3 jr) (plaatsvervangend projectleider)
- Provincie Zuid-Holland: Rino Vlaardingerbroek (0.05 fte voor 3 jr)
- Rijk (Rijkswaterstaat): Gemma van Eijdsen (0.05 fte voor 3 jr)
- Kennisadviseur vanuit EUR/Deltares (voor Pilotparadox): Jitske van Popering-Verkerk
- Kennisadviseur vanuit gemeente Dordrecht: Berry Gersonius

De omgangsvormen voor het samenwerken zijn:

Openheid in denken, zonder vooruit te lopen op formeel standpunten;

- Samen verkennen waar verbindingen en integratie mogelijk zijn;
- Relevante interne spanningen en vragen binnen het projectteam delen;
- Bereidheid om t.b.v. de snelheid van handelen bepaalde (complexe) aspecten te parkeren voor later—beslissingen hierover worden genomen door de stuurgroep;
- Schakelen met parallelle trajecten (andere stedelijke klimaatadaptatie trajecten zoals binnen de Citydeals Klimaatadaptatie en Waarde van Groen en blauw in de stad, maar ook met Interreg VB project BEGIN, etc);
- Integrale afweging op basis van harde criteria (investeringskosten en doelmatigheid) en zachte criteria (effecten en kansen voor functies en waarden);

Dit projectteam zal op bestuurlijk niveau worden aangestuurd door de stuurgroep, bestaande uit directeuren en bestuurders (van gemeente en waterschap).

Planning en benodigde middelen

Voor het vormgeven van het living lab, is vanuit DPRA 125.000 euro beschikbaar. Hiervan is 90.000 bestemd voor EUR/Deltares om gedurende drie jaar deel te nemen in het living lab, de pilots te monitoren en de lerende evaluatie continu uit te voeren. De resterende 35.000 euro is besteed aan extra ondersteuning bij de drie AtelierX sessies en de Dordtse Lenteschool. Verder is er ook extra geïnvesteerd vanuit BEGIN-project en budget opgave Waterstad Dordrecht. Daarnaast zijn er afspraken gemaakt met de provincie voor middelen voor kennisontwikkelingen en uitvoering, voor de sportvelden in Dordrecht via een extern project. Dit biedt mogelijk kansen voor elementen uit het waterkraan pilotproject. Bij het wantij project zijn er via externe projecten middelen beschikbaar gesteld voor uitvoering van zowel Rijkswaterstaat en provincie. Deze projecten worden niet gefinancierd via het Living Lab RA, maar bieden kansen voor de pilot projecten.

Momenteel is er geen vraag voor verdere middelen of capaciteit voor uitvoering. Per pilotproject wordt gekeken wat de benodigde middelen zijn voor uitvoering, en hiervoor zal dan de gebruikelijke besluitvorming plaatsvinden.

De betrokken overheden zullen de benodigde personele capaciteit leveren om het LL RA binnen de gegeven planning uit te voeren.

Het streven is om zo snel als werkbaar te werken:

- Kernteamoverleg eens in de 12 weken
- Stuurgroepbijeenkomst (DO en BO) 1 keer per jaar

Bijlage A: Pilot Paradox

De pilotparadox – observaties voorjaar 2018

Erasmus Universiteit en Deltares – Jitske van Popering-Verkerk, Heleen Vreugdenhil, Gerald Jan Ellen, Arwin van Buuren, Nishchal Sardjoe, Sanne Jut

Doelstelling overall project

In het living lab klimaatadaptatie Dordrecht wordt via een viertal pilots gewerkt aan een aantal beloftevolle manieren om de klimaatbestendigheid van het eiland te vergroten. Het doel van deze pilots is echter niet alleen om met creatieve ideeën te komen of om te laten zien dat een bepaald idee daadwerkelijk ook haalbaar is. Het doel is ook om bij te dragen aan duurzame verandering, waarbij de resultaten van de pilots opgeschaald en breder toegepast worden. Om dat te realiseren is het nodig om van meet af aan na te denken hoe de pilots zodanig kunnen worden gepositioneerd en kunnen functioneren dat deze doorwerking geborgd wordt. Daartoe zijn de Erasmus Universiteit samen met Deltares gevraagd deel te nemen in het living lab en zo de pilots te begeleiden en lerend te evalueren.

De aanpak waarin de Erasmus Universiteit en Deltares het Living Lab begeleiden en lerend evalueren bestaat uit een proces in drie ronden. In deze memo presenteren we de eerste observaties als het gaat om de eerste ronde: Intake en set-up.

Proces in drie ronden

	Ronde 1: Intake en set-up	Ronde 2: Begeleiden en lerend evalueren	Ronde 3: Ophalen en opschalen
Activiteiten	Interviews met betrokkenen Deelname aan projectgroep Focusgroepen Delen resultaten op congressen/bijeenkomsten Meewerken aan Plan van Aanpak en evaluatiekader	Interviews met betrokkenen Deelname aan projectgroep Periodieke workshops (2x per jaar) Delen resultaten op congressen/bijeenkomsten	Interviewronde en vragenlijst Deelname en advies in coördinerend overleg Focusgroepen Delen resultaten op congressen/bijeenkomsten
Resultaten	Advies ontwerp living lab en pilots Plan van aanpak organisatie pilots Boekje/flyer met generieke lessen Evaluatiekader en –aanpak t.a.v. resultaten en doorwerking pilots Sessie op Deltacongres over “de pilot voorbij”	Praktische advisering in voortgang pilots Reflectieverslag en adviesnotitie per workshop Presentaties met lessen en adviezen	Praktische advisering in opschalen pilots Evaluerend eindverslag Kansenkaart en bouwstenen voor vervolg Communicatief eindproduct voor breder publiek
Planning	Maand 1 t/m 6	Maand 7 t/m 30	Maand 31 t/m 36

Ronde 1: Intake, vormgeving en kick-off pilots

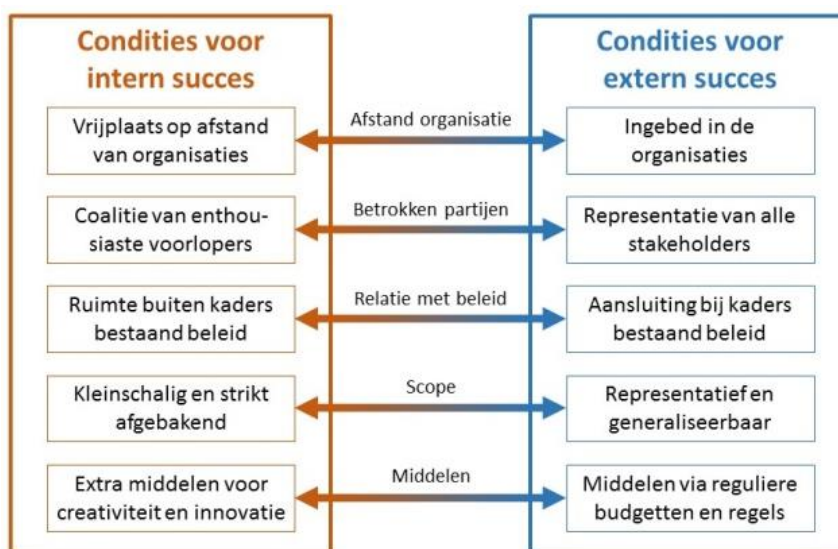
Het living lab klimaatadaptatie Dordrecht is medio 2017 van start gegaan. Inmiddels zijn er drie Atelier X sessies geweest en een reflectie sessie, en wordt toegewerkt naar een selectie van pilots en een plan van aanpak voor het living lab. In dit plan van aanpak wordt vormgegeven aan het leerproces dat overkoepelend over de pilots heen plaatsvindt. Op weg naar dit plan van aanpak, delen wij graag een aantal observaties.

Voordat we ingaan op onze observaties, is het goed stil te staan bij de fase waarin het living lab klimaatadaptatie Dordrecht zich bevindt. Het living lab is in 2017 van start gegaan, tegelijkertijd is het goed te beseffen dat hét living lab met dé pilots nog niet bestaan. Het living lab bevindt zich in een opstartfase. Er zijn nog geen vastomlijnde pilots, maar pilots worden verkend en

geselecteerd. Er is nog geen brede leeromgeving in het living lab, maar de opzet hiervan wordt gevormd. Juist in deze opstartfase wordt de basis gelegd voor een succesvol living lab en kan ook de pilot paradox nader onder de loep worden genomen. Net zo goed is het van belang al in de opstartfase na te denken over het karakter van het living lab: is het een doorlopend living lab waarin elke keer weer nieuwe pilots worden gestart, of is het een tijdelijk living lab dat drie jaar lang de paraplu vormt voor een drietal pilots.

Vanuit het voorliggende project is dit gedaan door interviews te houden met betrokken organisaties (waterschap Hollandse Delta - Jochem Callenfels, RWS-WVL – Gemma van Eijdsen, provincie Zuid-Holland – Caroline Ammerlaan, gesprekken gemeente Dordrecht wordt nog ingepland) en door aanwezig te zijn bij de atelier X sessies en de reflectie daarop.

Hieronder delen wij onze observaties aan de hand van de vijf onderdelen van de pilot paradox (zie figuur 1).

Figuur 1 Conditie voor intern en extern succes

1. Afstand organisatie

Het living lab klimaatadaptatie is sterk gelinkt aan de gemeente Dordrecht. Het heeft veel relaties met beleidsprocessen binnen de gemeente en van de ambtenaren die betrokken zijn bij het living lab, komt het merendeel van gemeente Dordrecht. Tegelijkertijd is de afstand tot de gemeente groter dan op het eerste gezicht lijkt. Zo lijken vooral mensen op beleidsniveau betrokken en vooral mensen die zich intrinsiek betrokken voelen met landschap, architectuur, water en klimaat.

De link tussen het living lab en de andere 'eigenaren' – waterschap, provincie, Rijkswaterstaat – is minder sterk. Uit deze organisaties zijn enkele personen betrokken en gemotiveerd, maar de link met de organisatie is zwakker.

Een aantal adviezen voor het vervolg:

- **Organiseer de opdrachtgevers** Bespreek welke personen uit de verschillende organisaties functioneren als opdrachtgevers voor het Living Lab en organiseer het overleg tussen hen. Deze personen fungeren in hun eigen organisatie als ambassadeur, dit borgt de relatie met en het eigenaarschap van deze organisaties.
- **Uitnodigen is cruciaal** Maak bewuste keuzes wie je voor welke bijeenkomst uitnodigt. Een evenwichtige vertegenwoordiging van organisaties en afdelingen, helpt om de afstand met de organisaties te verkleinen.
- **Inbedding in eigen processen** elke organisatie kent haar eigen processen hoe een project/ontwikkeling vorm te geven. Bijvoorbeeld de contractmogelijkheden, juiste kennis en expertise, en de juiste mensen. Dit moet in beeld zijn of in ieder geval duidelijk zijn wat mist/nodig is. En uiteraard is een proces van agendavorming nodig zodat het issue op de agenda komt en 'voorrang' krijgt

2. Betrokken partijen

Tijdens de Atelier X bijeenkomsten heeft zich een groep betrokken partijen gevormd. Als we naar deze groep kijken, dan valt een aantal dingen op. Ten eerste is, zoals zojuist ook genoemd, de gemeente Dordrecht zeer sterk vertegenwoordigd. Ten tweede zijn voornamelijk partijen en mensen betrokken uit het al bekende netwerk. Ten derde is er een dominant discours onder de aanwezigen, met een natuurlijke neiging richting landschap/groene leefomgeving/water en klimaat.

Daarmee is vooral sprake van een coalitie van enthousiaste voorlopers en minder van een representatie van alle stakeholders (ook binnen de eigen organisaties). Dit is op zichzelf niet erg, want enthousiasme en energie zijn nodig en deze voorlopers kunnen een rol als ambassadeur op zich nemen. We zien ook twee risico's. Ten eerste is het risico is dat er blinde vlekken ontstaan in de keten waar een pilot onderdeel van uitmaakt. Blinde vlekken zoals verbinding met afdelingen zoals financiering, wonen en projectontwikkeling. Daarnaast is het risico dat de voorlopers onvoldoende projecttijd hebben om gedurende en na afloop van de pilot kennis te verspreiden en aan de thematiek te blijven trekken.

Op een aantal manieren kan het netwerk vergroot en meer representatief worden:

- **Benoem de blinde vlekken in de keten en vul deze in** Bij de ontwikkeling en realisatie van een pilot, zijn diverse partners nodig. Verken deze 'keten' van partners, zo worden blinde vlekken duidelijk. Vervolgens kan je heel concreet kijken welke partners je op welke manier kan betrekken om zo de hele keten rond te krijgen.
- **Organiseer kritiek** Van welke partijen verwacht je kritiek op de pilots klimaatadaptatie? En hoe kan je hun kritische reflectie organiseren tijdens de lenteschool en verdere opbouw van het living lab?

3. Relatie beleid

In de opstartfase van het living lab, zijn pilots verkend via de Atelier X bijeenkomsten. Pilots worden vooral gedefinieerd door te kijken welke projecten te verwachten zijn op bepaalde fysiek interessante locaties. Hierdoor worden de pilots snel gedefinieerd vanuit bestaande projecten en is er weinig aandacht voor beleidsspanningen die innovatie vereisen.

Het risico kan zelfs bestaan dat het living lab straks bestaat uit een serie weinig innovatieve projecten die toch al op de rol staan en die vervolgens gedaan worden zoals het altijd gedaan wordt. Dan fungeert het living lab alleen als stickertje op pilots, zonder dat daadwerkelijk geleerd en veranderd wordt.

Een aantal tips om de relatie met de bestaande projecten iets losser te organiseren:

- **Bepaal criteria voor het selecteren van pilots** Om tot een goede selectie te komen van pilots, is het van belang de selectiecriteria te expliciteren. In het kader van de Lenteschool zijn de criteria benoemd, tegelijkertijd zijn deze criteria nog niet breed gedeeld met de partijen (zie punt 2) en is de selectie van pilots nog niet definitief.
- **Kies pilots in balans met het beleid** In de pilotselectie is het van belang dat de pilot voldoende herkenbaar is, maar tegelijkertijd ook innovatie vereist. En dat de pilot een wezenlijk probleem raakt, maar er ook ruimte voor experimenteren is.

4. Scope

Via de Atelier X bijeenkomsten is het gebied uitgebreid verkend en zijn fysiek interessante locaties in beeld gekomen. Door deze werkwijze zijn echter enkele cruciale vragen buiten beschouwing gebleven: wat wil je in welke pilot leren, wie wil dit leren, wanneer verwacht je resultaten en zijn die resultaten ook in de pilot te behalen? De scope is tot op heden vooral vanuit het fysieke systeem vastgesteld. En in het living lab is het juist van belang deze fysieke scope te combineren met een scope in termen van leren.

Een tweede observatie is dat de scope van het living lab ook aan het verschuiven is (in de literatuur *scope drift* genoemd). Het is begonnen als living lab klimaatadaptatie, maar in de relatie met andere processen is de nadruk tot op heden vooral gelegd op het identificeren van groenblauwe structuren. Hierdoor hinkt het living lab een beetje op twee gedachten en is het niet altijd duidelijk wat de verwachtingen zijn van de 'eigenaren' van het living lab en van de deelnemers aan sessies.

Over de scope een viertal suggesties voor het vervolg:

- **Benoem wat je in welke pilot wilt leren en welke doorwerking je wilt realiseren** Door deze vraag expliciet te stellen en heel concreet te beantwoorden, krijg je veel meer zicht op de pilots, de resultaten en de doorwerking.

- **Benoem wat je in het living lab wilt leren** Er is bewust gekozen voor een living lab met daarbinnen pilots. Het is van belang expliciet de vraag te stellen hoe het living lab bijdraagt aan het gezamenlijke leerproces en de doorwerking van de pilots.
- **Scope gaat ook over wie en wanneer** Bij het stellen van de vraag wat je in de pilots wilt leren, hoort ook een gesprek over eigenaarschap (wie wil wat leren in welke pilots?) en een gesprek over resultaten (wanneer verwacht je resultaten en hoe krijgen die doorwerking?). Ook hier is spreiding het devies: verschillende eigenaren van verschillende pilots en resultaten op verschillende momenten.
- **Concretiseer de pilots** Met de Omgevingsvisie als pilot en groenblauwe structuren als belangrijk thema, neigt het living lab naar een abstract level. Probeer daarom in het living lab ook een aantal kleinschalige, duidelijk afgebakende pilots te definiëren die op korte termijn tot resultaten leiden.

5. Middelen

Over middelen is tot op heden niet gesproken. Enerzijds is het logisch omdat je in deze opstartfase voldoende creatieve ruimte wil houden om na te denken over de pilots. Anderzijds zal de beschikbaarheid van middelen (zowel financieel als menskracht) wel een belangrijke factor worden voor de haalbaarheid en het succes van de pilots. Zeker gezien de financiële middelen voor het living lab grotendeels zijn besteed, en budget en fte's voor de pilots en de opvolging van de pilots dus geregeld moeten worden in reguliere procedures.

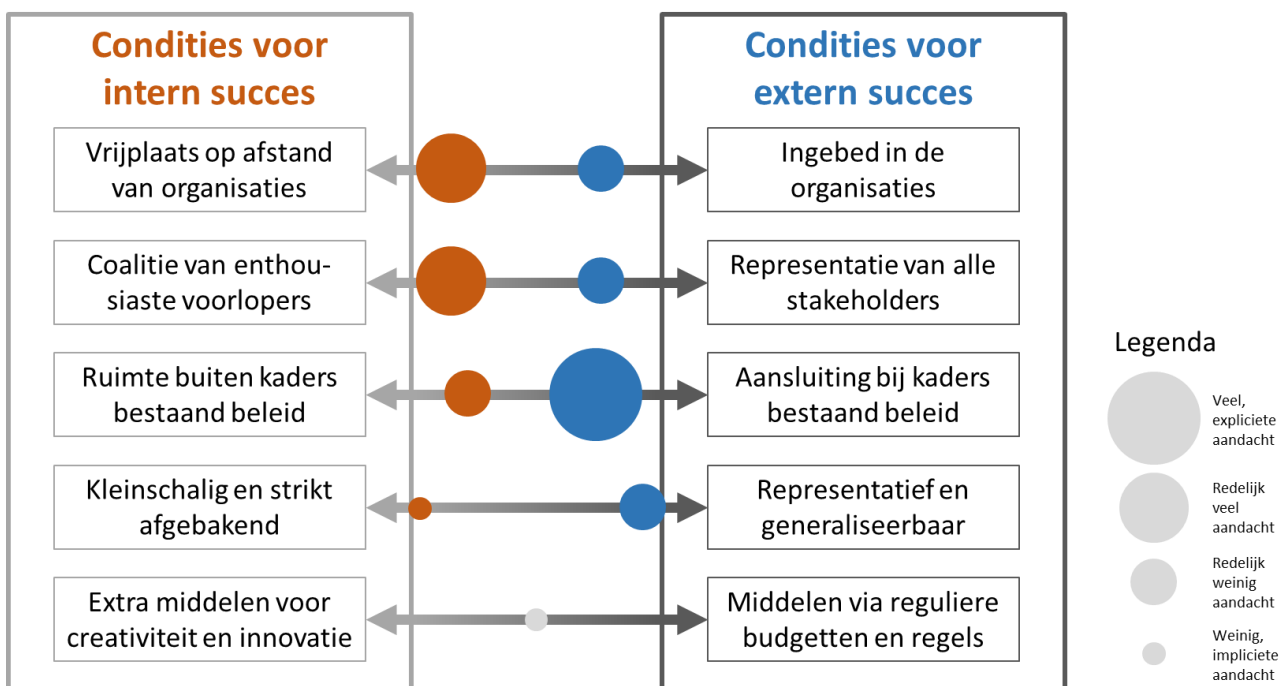
Verder valt in pilots vaak op dat mensen geneigd zijn zich vooral te richten op wat ze al weten. In het opstarten van het living lab is dit zeker een punt van aandacht: hoe zorg je dat daadwerkelijk geleerd en verbeterd wordt?

Over middelen de volgende adviezen:

- **Ga vroegtijdig in gesprek over middelen vanuit een behulpzame houding** Ga al snel in gesprek over de middelen (financieel en menskracht) die nodig zijn voor de pilots en hoe deze gevonden kunnen worden. En bespreek dan ook expliciet hoe je elkaar kan helpen om deze middelen te organiseren.
- **Organiseer continue inzet in en rond het living lab** Per pilot wordt inzet (financieel en/of menskracht) georganiseerd. Voor het daadwerkelijk ontwikkelen van nieuwe werkwijzen rond klimaatadaptatie is het van belang dat er met de deelnemende organisaties een gesprek ontstaat over de wijze waarop zij voldoende inzet waarborgen rond klimaatadaptatie.

Living Lab Dordrecht voorjaar 2018

Op basis van deze observaties kan het Living Lab Klimaatadaptatie Dordrecht in het voorjaar van 2018 als volgt gepositioneerd worden.

Bijlage B: Literatuurlijst

- Aanvraag LLRA 'Een tandje erbij'
- Aanvraag AtelierX
- Poster Nationale Ontwerpdag / AtelierX Dordrecht
- Opzet Ateliers van regio naar projecten en Pilotschool
- Resultaten Atelier
  - * Regio / Loes Verhaart
  - * Stad Dordrecht / Urbanisten
  - * Mogelijke projecten
- Resultaten Dordtse Lente School